

Федій О. А. Науковий контекст демографічних понять у методиці навчання економічної і соціальної географії / **О. А. Федій** // Постметодика. – Полтава, 2013. – № 3 (112). – С. 37–40.

УДК : 373.5.016:911.3 (30+33):[314.01]

О. А. Федій,
ПНПУ імені
В. Г. Короленка

НАУКОВИЙ КОНТЕКСТ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ У МЕТОДИЦІ НАВЧАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

На сучасному етапі розвитку суспільства демографічні особливості життєдіяльності населення є актуальними і популярними. У статті розкриті нові поняття, такі як «золотий мільярд», «чорна демографічна діра», «демографічний розвиток», вивчення яких на уроках географії сприяє формуванню в учнів 9-х і 10-х класів цілісної демографічної характеристики про населення країни і світу.

Ключові слова: демографічні поняття, демографічні процеси, демографічна характеристика населення.

Федий А. А. Научный контекст демографических понятий в методике изучения экономической и социальной географии. На современном этапе развития общества демографические особенности жизнедеятельности населения являются актуальными и популярными. В статье раскрыты новые понятия, такие как «золотой миллиард», «чёрная демографическая дыра», «демографическое развитие», изучение которых на уроках географии способствует формированию в учеников 9-х и 10-х классов целостной демографической характеристики о населении страны и мира.

Ключевые слова: демографические понятия, демографические процессы, демографическая характеристика населения.

Fedyi O.A. Scientific context of demographic concepts in the methodology of studying the economic and social geography. On the modern stage of society development demographic features of life of the population are relevant and popular. The article reveals the new concepts,

the study of which contributes to the development of students in the 9th and 10th grades of integral demographic characteristics of the population of the country and the world. New demographic concepts, such as «golden billion», «black demographic hole», «demographic development», given scientific explanation.

Keywords: demographic concepts, demographic trends, demographic characteristics of the population.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Основне завдання навчання географії у школі – сприяння оволодінню учнями науковими знаннями, тобто відкриттю об'єктивної істини про важливі сторони об'єкта, процесу, явища. Знання на науковому рівні проявляються у відображенні фактів, володінні поняттями, розумінні причинно-наслідкових зв'язків, законів та закономірностей. Поняття складають найвагоміший елемент наукових знань. Аналіз теоретичних досліджень в галузі методики навчання географії, досвід учителів, власні спостереження засвідчують, що формування понять – це складний, цілісний психолого-педагогічний процес. Формування демографічних понять у шкільних курсах географії є необхідною умовою цілісного підходу в навчанні, вихованні і формуванні свідомості школярів.

На сучасному етапі розвитку освіти велике значення надається прикладному аспекту формування знань школярів, вмінню застосовувати їх на практиці. В цьому контексті універсальність демографічних знань полягає у можливості їх використання для пояснення економічних реалій та оточуючої соціальної дійсності. На уроках економічної і соціальної географії учні повинні виокремлювати демографічні особливості суспільного життя і застосовувати їх в різних поєднаннях до конкретних життєвих ситуацій. У зв'язку з профілізацією школи постає необхідність висвітлення нових демографічних понять, які відображають багатогранні аспекти життєдіяльності населення і все частіше з'являються у пресі, на телебаченні та у буденному житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Демографічні знання у шкільних курсах економічної і соціальної географії розкриті через факти,

поняття, закономірності. Сучасні шкільні підручники для 9-х та 10-х класів відображають зміст програмного матеріалу відповідно до Державного стандарту базової і повної середньої освіти. Як складовій загальногеографічних знань середньої школи демографічним знанням приділено велику увагу авторами українських підручників із навчальних курсів «Економічна та соціальна географія України» і «Соціально-економічна географія світу». Автори підручників Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева [1], Ф. Д. Заставний [2], С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко [3; 4], В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова [6; 7], О. І. Шаблій [8], Л. В. Тищенко, О. М. Топузов [10] дають оцінку демографічним особливостям життєдіяльності населення в Україні та світі у нерозривному зв'язку з кількісними та якісними характеристиками. Фундаментальні демографічні поняття «відтворення населення», «природний рух», «народжуваність», «смертність», «природний приріст», «механічний рух», «еміграція», «імміграція», «статеві-вікова структура», «тривалість життя» розкриті відповідно діючим програмам з географії. Більш глибокий аналіз демографічної ситуації у світі з висвітленням нових понять дають В. В. Безуглий, Т. Г. Гільберг, Л. Б. Паламарчук [5], О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тищенко [9].

Мета статті. Метою даної статті є розкриття демографічних понять, які відповідають сучасним вимогам знань про населення у шкільних курсах економічної і соціальної географії.

Виклад основного матеріалу. Навчальні програми містять всі елементи основ демографії, які необхідно засвоїти учням під час вивчення географії. Автори шкільних підручників намагаються широко висвітлити демографічні дані, забезпечуючи високий науковий рівень вивчення географії та її демографічної складової. Зміна структури шкільних програм призводить до невідповідності навчального матеріалу і часу, який відведений для його засвоєння учнями. Виключення із програми деяких понять може відобразитися на рівні знань учнів з високими навчальними досягненнями і

не дасть їм можливості познайомитися з матеріалом у повному обсязі. Вирішення проблеми кількості демографічних понять у шкільних курсах географії полягає в їхній систематизації. Для того, щоб демографічні поняття формувалися не як ізольовані елементи знань, важливо їх вводити в систему.

Поряд з поняттями, які дають повноцінну характеристику населенню, все частіше виникає потреба в розкритті учням 9-х і 10-х класів нових демографічних термінів. Вони виникають внаслідок розвитку географії як науки і поглибленням її міжпредметних зв'язків, особливо з демографією, економікою, соціологією, геополітикою. Так, на межі географії та демографії сформувалася геодемографія. Як суміжний напрямок дослідження вона займається вивченням широкого кола питань, які включають природний, механічний та соціальний рухи населення, його сімейно-шлюбну та статеву вікову структури, якість життя, демографічну політику в великих регіонах світу і в окремих територіальних одиницях країн. Внаслідок цього з учнями 9-х і 10-х класів на уроках фактично обговорюється *геодемографічна ситуація* в Україні та світі відповідно. Геодемографічні тенденції впливають на систему розселення людей, формують своєрідний каркас розвитку регіонів і країн.

Вивчені учнями на уроках географії глобальні світові проблеми, такі як демографічний вибух і демографічна криза, породжують низку нових термінів і понять, які пов'язані із життєдіяльністю населення у світі і безпосередньо відображають стан суспільства. До них можна віднести «золотий мільярд», «чорна демографічна діра», «демографічне омолодження», «демографічне старіння».

Темпи приросту чисельності населення світу одна з найвагоміших глобальних проблем людства. З 30 на 31 жовтня 2011 року весь світ очікував знаменну подію – народження семимільярдного жителя планети. Цей факт, з одного боку, свідчить про головну особливість населення – можливість самовідтворення, що є ознакою продовження життя, з іншого – викликає занепокоєння демографів, географів, соціологів, економістів у зв'язку із

неконтрольованими процесами відтворення населення у багатьох країнах, особливо бідних. Більшість науковців дотримуються думки, що зростання чисельності населення планети є небажаним, тому в другій половині ХХ-го століття виникла концепція «золотого мільярда». «Золотий мільярд» – вираз-термін, яким позначають населення розвинутих країн з достатньо високим рівнем життя в умовах обмежених ресурсів. Мова йде про розділ населення на мешканців «цивілізованих країн», в яких існують високі соціальні гарантії, умови для особистого розвитку, та мешканців «третього світу», в яких відсутня можливість для задоволення навіть елементарних життєвих потреб. Невипадково, що до золотого фонду «одного мільярда» належать США, Японія, країни ЄС та інші високорозвинені держави. 4/5 населення Землі з Азії, Африки, Латинської Америки, а також з пострадянського простору, що володіють основною масою сировини й енергії, витіснені з «місця під сонцем» і насправді є сировинними колоніями зазначених країн. Концепція «золотого мільярда» є неофіційною версією демографічної перспективи щодо чисельності населення світу, так як суперечить гуманним принципам існування людей на планеті. Учням на уроках географії дане поняття необхідно розкрити як одну з версій в геополітиці, яка виправдовує зменшення чисельності населення у світі.

У багатьох країнах Західної Європи спостерігається скорочення чисельності населення із-за перевищення показника смертності над показником народжуваності. Від’ємний природний приріст характерний для Німеччини, Італії, Нідерландів, але для країн Східної і Центральної Європи, особливо Росії, України, Білорусії, Болгарії, Сербії, скорочення чисельності населення набуло катастрофічного характеру. Так, ще на початку 90-х років в Росії проживало 148 млн. осіб, що відповідало шостому місцю за чисельністю населення у світі. За прогнозами у найближчі роки чисельність населення Росії може скоротитися до 130 млн. осіб, в результаті чого країна ввійде лише у двадцятку світових лідерів. Найгірша ситуація у світі щодо темпів скорочення чисельності населення склалася в Україні. Досягнувши

показника 52,2 млн. осіб у 1992 році, чисельність населення України у наступні роки постійно зменшувалася, що є ознакою депопуляції. За показниками природного скорочення у 90-і роки на 1 000 осіб (-7,5‰) держава займала перше місце у світі, обігнавши країни, в яких відбувалися війни, невирішені проблеми голоду, відсутня кваліфікована медична допомога. Незважаючи на покращення демографічної ситуації за останні роки, чисельність населення України за оптимістичними прогнозами не перевищить 35-40 млн. осіб. Наведені приклади засвідчують, що на території колишнього СРСР утворюється *«чорна демографічна діра»*. Відновлення потенціалу країн можливе лише за систематичної і регулярної стимулюючої демографічної політики.

Вивчення напрямів демографічної політики в різних типах країн учнями 9-х і 10-х класів на уроках економічної і соціальної географії може бути спрямоване на розкриття понять *«демографічне старіння»* і *«демографічне омолодження»*. Вік є однією з найважливіших характеристик населення, так як демографічні події завжди аналізуються на різних стадіях життєвого циклу людини. Загрозливою для багатьох європейських країн є тенденція зростання в структурі населення частки літніх людей з віком понад 60 років. Цей критерій використовують для оцінки *демографічного старіння* – збільшення частки людей старших вікових груп у населенні. Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень у характері відтворення населення, а також, частково, міграції. Воно стає державною проблемою, що вимагає негайного вирішення, так як означає скорочення припливу молоді в економіку, збільшення демографічного навантаження на працездатне населення, породжує нові вимоги до соціального забезпечення і медичного обслуговування. Крайньою межею цієї характеристики є показник 8%. В Україні питома вага осіб у віці понад 60 років у загальній чисельності населення становить 23% і є однією з найвищих у світі.

Демографічне омолодження – процес, який відбувається за рахунок збільшення частки дітей і молодих людей у загальній чисельності населення.

Омолодження відбувається при зростанні показників народжуваності, а також є наслідком імміграції молодих людей в окремі країни та її регіони. Серед науковців не існує однозначної думки щодо позитивних наслідків омолодження, так як в країнах з високою часткою дітей і молоді в структурі населення виникають проблеми соціального забезпечення, створення робочих місць тощо. Демографічне старіння і омолодження є крайніми небажаними межами стану суспільства. Шкільна географія має спрямовувати знання учнів на вирішення проблем регулювання відтворювальних процесів та створення раціональної вікової структури населення в країні.

Все частіше лунають з екранів телебачення і друкуються в пресі поняття «демографічний розвиток країни», «демографічний капітал», «демографічний потенціал», «демографічні групи населення».

Під *демографічним розвитком країни* розуміється закономірний процес кількісних і якісних змін у часі та просторі демографічної складової суспільства. Розвиток передбачає рух суспільства до нових якісних ознак, а на перше місце безпосередньо висуваються характеристики населення – природне і міграційне відтворення, статеві-вікова структура тощо. Особливості демографічного розвитку країн та їх окремих регіонів визначаються співвідношенням основних показників: народжуваності і смертності, прибулих і вибулих, частки населення за віковими і статевими ознаками. Зміни у кількісних і якісних характеристиках населення у майбутньому призводять до динаміки, так званого «*демографічного капіталу*» – людських ресурсів, здатних до продуктивної діяльності в усіх сферах, особливо в економічній. При контрольованих відтворювальних процесах у суспільстві відбуваються позитивні зрушення в одному з найголовніших елементів продуктивних сил – трудових ресурсах. Саме вони є дзеркалом людського капіталу.

Говорячи про перспективу розвитку країни, одним з перших факторів є демографічні показники у суспільстві. У такому разі вживають термін «*демографічний потенціал*» – можливість країни досягти позитивних

кількісних і якісних характеристик населення, які стануть основним фактором соціально-економічного розвитку країни. Населення було, є і буде головною складовою будь-якої держави. Тому вивчення забезпеченості трудовими ресурсами, особливостей статеві-вікової структури – вкрай важливе завдання. Адже населення формує, власне, демографічний потенціал, без якого неможливий розвиток жодної з країн чи світового господарства в цілому. Демографічні процеси в багатьох країнах є слабким місцем. Для бідних країн високі темпи приросту населення призводять до надлишку трудових ресурсів, а у високо- і середньорозвинених констатують, що внаслідок скорочення чисельності населення кадровий потенціал відновити неможливо. Отже, аналізуючи на уроках географії демографічну ситуацію, вивчаючи особливості розподілу трудових ресурсів у країні та світі загалом, учням можна розкрити у взаємопов'язаній системі поняття «демографічний розвиток країни», «демографічний капітал» і «демографічний потенціал».

Використовуючи поняття *«демографічні групи населення»*, засоби масової інформації підкреслюють, що населення країни не є однорідним. Від переважання тієї чи іншої категорії людей, наприклад, дітей, пенсіонерів, залежать макроекономічні показники в державі, коефіцієнт прожиткового мінімуму, індекс споживчих цін. Визнаючи гостру демографічну проблему сьогодення і погіршення ситуації в майбутньому, політики, науковці, громадські організації прогнозують зменшення чисельності населення в Україні, особливо у працездатному віці. Уряд наголошує на низькому демографічному потенціалі в державі. Така ситуація може призвести до зниження темпів національного виробництва, а значить зменшення економічного потенціалу країни. Внаслідок цього в економіці виник цілий напрям, який отримав назву *демографікс* (demographics) – практичне застосування демографічних знань в бізнесі, менеджменті, маркетингу. Тобто, виробники продукції повинні орієнтуватися на потреби певної

категорії громадян, головні ознаки яких вік, стать, освіта, професія, сімейний стан, доходи.

Висновки. Отже, демографічна характеристика населення, вивчення якої відбувається на уроках економічної і соціальної географії, є актуальною в усіх аспектах суспільного життя. Нові поняття забезпечують сучасні підходи до висвітлення демографічної характеристики населення України і світу.

Література:

1. Економічна і соціальна географії світу : підруч. для 10 кл. серед. шк. [Текст] / [авт. кол.: Б. П. Яценко, В. М. Юрківський, О. О. Любіцева та ін.] ; [за ред. Б. П. Яценка]. – К. : АртЕк, 1997. – 248 с. – (Трансформація гуманітарної освіти України).
2. Заставний Ф. Д. Економічна і соціальна географія України : підруч. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. [Текст] / Федір Дмитрович Заставний ; [5-е вид., із змінами] – К. : Навч. книга, 2007. – 255 с.
3. Кобернік С. Г. Географія : підручн. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – Х. : Оберіг, 2010. – 304 с.
4. Кобернік С. Г. Географія України. 8–9 класи : Дидактичний комплекс до вивчення шкільного курсу [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко. – К. : Стафед-2; Х. : Веста, вид-во «Ранок», 2003. – 216 с.
5. Паламарчук Л. Б. Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : профіль. рівень [Текст] / Л. Б. Паламарчук, Т. Г. Гільберг, В. В. Безуглий. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
6. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2009. – 288 с.
7. Пестушко В. Ю. Географія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. рівень стандарту, авачем. рівень [Текст] / В. Ю. Пестушко, Г. Ш. Уварова. – К. : Генеза, 2010. – 304 с.
8. Соціально-економічна географія України : навч. посіб. [Текст] / [за ред. проф. О. І. Шаблія]. – Л. : Світ, 1994. – 608 с.
9. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу : Підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. (профільн. рівень) [Текст] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, Л. В. Тименко. – К. : Пед. думка, 2009. – 304 с.

10. Топузов О. М. Економічна і соціальна географія світу: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / О. М. Топузов, Л. В. Тищенко. – К. : Зодіак-ЕКО, 2005. – 208 с.